

Laudáció a 2021-es Erdődy Edit-díjhoz

Csehy Zoltán, *Arctalanság, arcadás, arcrongálás. Önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák kisebbségi kontextusban*. Reciti, Budapest, 2020. 240.*

Csehy Zoltán tavaly év végén megjelent monografikus igényű tanulmánykötete egyszerre tekinthető szintetizáló összegzésnek és sok szempontból hézagpótló munkának. Szerzőjét ezúttal nem a neolatin költészet alakváltozatai, az antikvitás továbbélésének nyomai, az egyes szerzői önreprezentációk, netán az erotográfia kultúrtörténeti hagyományába illő poétikák vagy a humanista énformalás mikéntjei érdeklik, hanem a kisebbségi kontextusban – a „szlovákiai magyar irodalom”-nak nevezett szintér bonyolult nyelvi regisztereiben – történetiségükben is jól megragadható önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák, melyek egészen a jelenig nyúlnak, sőt innen visszatekintve válnak csak igazán érdekessé egy-egy revelatív összevetésben. Csehy új kötete arra kíváncsi, miként lehetséges kisebbségi, regionális, transzkulturális esztétikáról beszélni, pontosabban ez milyen beszédmódokban és szereplehetőségekben öltött korábban testet. Miként lehetett – ahogyan ő fogalmaz – „irodalommal aládúcolt nemzeti(ségi) pedagógiáról, kisebbségi énformalásról beszélni”, és ehhez miképp találhatunk történeti kapaszkodókat a száz éve létrejött, ám regionálisan (más elcsatolt területek viszonylatában) a legkevésbé sem kompakt, így több szempontból hagyománytalan „szlovenszkói” földrajzi térben. Kötetének címe rétegzett jelentéseket hordoz, ezen túl azonban komplex folyamatszerűséget is takar. Szerzője *arctalanság, arcadás, arcrongálás* összetett fázisaiban vizsgál egy kisebbségi körülmények közt létrejött, a kezdetekben nehezen artikulálódó, önazonosságát kereső irodalmat és annak jelenségeit, önláttatási, önmenedzselési stratégiáit, az egyéni életművekben és különböző korszakokban reprezentatívnak gondolt antológiák által megképzett diszkurzustereket, szem előtt tartva centrum és periféria, önállóság és függés többes viszony szintjeit, a helyzetudat szerep- és kényszerlehetőségeit, de akár produktív energiáit is.

Már nyitótanulmánya fontos kérdésekre keresi a választ: létezik-e vajon a mából tekintve (saját, jól elkülöníthető) nyelve a szlovákiai magyar irodalomnak, netán nyelvei vannak-e, illetve beszélhetünk-e ma nyelvi alapon önazonos kisebbségi magyar irodalomról, és ha igen, ezzel mint lehetőséggel él-e, és hogyan él(het) egy-egy kisebbségi alkotó. Csehy nem pusztán a „szlovák–magyar keverékirodalmi jelenségek” genealógiájával foglalkozik, hanem konkrét szövegeken keresztül mutatja be a lehetséges szlovákiai magyar nyelv sajátos vonásait (nyelvi hibridizáció, nyelvjárási elemek, makarón nyelv stb.) többek között Bettes István, Grendel Lajos, Tózsér Árpád, Varga Imre, Száz Pál és mások műveiben. Ez az eredetileg 2016-os szöveg – azon túl, hogy további, a magyar nyelv pluricentrikus elgondolására vonatkozó kutatások alapját is képezte a nyitrai egyetemen – olyan tipológiát is felállít, amelynek tanulságai elméleti keretet biztosítanak a rákövetkező fejezet négy nagy tanulmányában vizsgált irodalomtörténeti jelenségeknek.

A kötet egyik kiindulási pontja, ha tetszik alapállítása az, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi tér mindenkor átpolitizált tér marad, a benne helyet kereső alkotó előtt ezen belül ugyanakkor számos énformalási stratégia lehetősége áll. A kérdések éppen erre a „kész” helyzetre adott vagy adható válaszlehetőségeket vizsgálva közelítenek tárgyukhoz, a kisebbségi író hipotetikus profiljához, miközben a nemzetiségi kerethez való konkrét viszonyulásokra figyelnek, és a szereplehetőségek elutasítását vagy többes irányú kiaknázását belépés vagy

kilépés binaritásában szemlélik. (Kérdés persze, mennyiben lehet valójában távol maradni mindettől a kontextustól.) Csehy pontos tipológiája sorra veszi, hogy mi történik akkor, ha egy-egy alkotó a kilépést, vagyis a kisebbségi „arc” feladását választja (pl. „hiperkulturális” nyelvhasználati modellt követ, vagy alternatív poétikákba „menekül”), és mi akkor, ha a belépést; illetve arra is rámutat, hogy ez utóbbin belül milyen altípusok lehetségesek, hiszen az alkotó ekképpen vállalt „kisebbségisége” egyfelől tudatos szerepprojekteken belül érvényesülhet, másfelől pedig bizonyos poétikai innovációkon keresztül mutatkozhat meg. Az előbbi (talán a leggyakoribb) altípus önmagában is többféle viszonyulást tesz aztán lehetővé, amelyek történeti artikulálódásaival (az áldozatiságtól a heroizálásig és a hídszerepekig) számos hazai és nemzetközi szaktanulmány foglalkozott már, akár csak ismert deficitjeikkel (vállalt ideologikusság, védekező kollektivitás, etikai viszonyulás és messianisztikus feladatelvek, kritikai nivelláció a recepcióban, belső cenzúrák és kollektív elvárásrendek stb). Csehy viszont, azon túl, hogy ezeket konkrét felvidéki, (cseh)szlovákiai magyar irodalmi példákon keresztül láttatja, elsődlegesen nem érték kategóriákról, hanem szereplehetőségekről beszél tipológiájában. A Deleuze–Guattari szerzőpáros kisebbségi irodalomra vonatkozó ismert téziseit felhasználva (mennyiben választhat csak poétikai-nyelvi programot egy kisebbségi alkotó; a nyelv erős „deterritorializációs együtthatója”; a megnyilatkozások óhatatlan kollektív jellege; az irodalmi művek vélt többletfunkciója, másfajta tudat, speciális érzékenység a befogadaskor stb.), illetve az úgynevezett minor és maior nyelvhasználat kisebbségi irodalmi „skizofréniájának” játékterében a különböző, korábban Balázs Imre József által is megfogalmazott nyelvhasználati módokat továbbgondolva állítja, hogy: „a kisebbségi irodalom lehet egy emancipációs irányultság szubkulturális terepe, de lehet külső bélyeg, megbélyegzés is, melyet a szerző szükségszerűen (közösségi program) vagy szégyenkezve (gettósodás), esetleg büszkén (mártírium) visel.” Az idők során a csupán történeti értékkel bíró szövegekkel ellentétben a feledésnek, úgy tűnik, azok az életművek tudtak hatékonyabban ellenállni, amelyek a „belépés” fentebb ismertetett kereteiben, de nem kiélezett ideológiai programot valósítottak meg, hanem utat nyitottak a kreatív energiáknak és a párbeszédnek is. Csehy itt többek között Grendel Lajos munkásságát említi, amely „egy politikai és poétikai tűrészhatáron belüli mozgástérben bontakozik ki”, és amelyben „az idegenség sosem sokkol igazán, sokkal inkább színez”. Hozzátehetnénk, hogy a kisebbségi szerepprojektek történeti artikulálódásával foglalkozó értekező próza a kényszerű irodalmi „szétfejlődés” után számos ilyen – Kuncz Aladár korabeli kifejezésével – helyi „koloritot” tudott egy-egy elcsatolt területről az összmagyar irodalom irányába megtermékenyítő színeként, megújító erőként felmutatni már a két világháború között is, ami ugyanakkor sajnálatosan nem járt együtt a magyar irodalmi mező policentrikussá válásával, sőt az irodalom többrendszerűségének elvi jóváhagyásával sem. Láng Gusztáv évekkor korábban fogalmazta meg az erdélyi irodalom hasonló szemlézése során, hogy a határokon túl születő irodalmi alkotásoknak is csupán azon szegmensei kerültek a mindenkori központi (és legfőképp budapesti) kánonba, amelyek a kultúrpolitikai tekintetben elvárt értékszemponthoz megfeleltek, és sajnálatosan 1989 után is mellőzték azt aényt, hogy a nemzet virtuális kultúrközössége akár több irodalmi rendszernek is a birtokosa lehet.

Csehy tipológiai felosztásában a belépés másik lehetősége a poétikai innováció egyéni regiszttereiben valósul meg: itt kimondottan látványos és kiélezett nyelvhasználatról beszélhetünk, gyakran hibriditásról vagy posztmodern gesztusokról is. Ez esetben nem találkozunk viszont létmagyarázó, holisztikus szövegkorpuszokkal, sőt az innováció keretein

belül gyakorta épp az említett szerepkonstrukciók elbizonytalanítása vagy látványos elutasítása figyelhető meg. A magasztos vagy komolyan megmunkált (pl. párbeszédre felkészített, hídszerepbe állított, folyamatos helyzetudatra reflektálni kész stb.) szerepek itt, a „kisebbségi arc”-ot tudatos destrukció alá vonják, melyen „a fintor, a grimasz uralkodik el”, és végső soron „lejátszódik az arcrongálás jelensége.” Az ismert kifejezés Paul de Man *de-facement* fogalmának Fogarasi György-féle magyarításából ered, Csehy azonban Radnóti Sándor képzőművészeti terminusként alkalmazott leírását is hasznosítja, azzal a hangsúllyal, hogy ez az arcrongálás (arcvesztés, felismerhetetlenítés, arctalanítás?) – Radnótit idézve – „olyan mesterkedés, amely nem törli el az arcot, és nem is cseréli föl más arccal. Ahol még van valaki, és ugyanaz a valaki a törlések és torzítások mögött”. Az analógia, az úgynevezett szlovenszkói magyar irodalomra, annak évtizedek alatt formált arcaira alkalmazott hasonlat kézenfekvő, a szükségszerűen változó nyelvi megközelítésben pedig (a belső, nyelven belüli másság/idegenség kategóriáiban) abszolút produktív is. Csehy pontosan mutat rá ugyanis arra, hogy a *szlovmagy* „nem a szlovák és a magyar egyenrangú keveredése vagy keverése, hanem egy harmadik minőség”, mely ugyanakkor nem esik azonos távolságra az anyanyelvtől és az „utódállam” nyelvétől. „A szlovmagy valójában magyar (egy szlovák alig értene belőle valamit), a magyarhoz képest mozdul el, és nem helyette, hanem vele együtt vagy benne létezik.” E fontos distinkció mellett a kötet írásai arról tanúskodnak, hogy a kultúra nyelve valóban nyitottnak mutatkozhat többféle nyelvváltozat felé, ráadásul ideális esetben ezek kölcsönös használatra és megértésre tarthatnak számot. Ki ne látná ezt tisztábban, kérdezhetnénk, mint a versírással, fordítással, a klasszikus ókor latin szerzőivel, de a barokk kétnyelvű alkotóival (így Beniczky Péterrel) is foglalkozó Csehy. Ráadásul – mint ebben a kötetében hangsúlyozza – „ez a posztmodern kulturális nyelvváltozat jellemzi a jelenkori szlovákiai magyar irodalom fő vonulatát is.” Csehy irodalomtudósi vénája, friss szemlélete, bátor kérdésfelvetései így abban a felismerésben is megmutatkoznak, amellyel rámutat, hogy a mában szemlélt kisebbségi diszkurzusok nem csupán manipulatív, hanem ösztönző energiákat is mozgatnak.

A kisebbségi és transzkulturális létezés lehetőségeit és múltbeli formáit, rétegzett problémaköreit több tanulmány korabeli antológiák alapos elemzésével, azok „létesztétikájában” és korabeli recepciójában is méri. A diszkurzusmezőket teremtő gyűjteményes kiadások szövegei, válogatásuk mikéntje, színvonaluk és fogadtatásuk érdekfeszítő láttelepet nyújt a két világháború közötti kisebbségi magyar nyelvterület irodalmáról, miközben a vizsgált antológiák széttartó energiák és változó poétikai kérdésirányok lenyomatainak éppúgy tekinthetők, mint küldetéstudattal, politikai pedagógiával és ideológiai járulékokkal ellátott konstrukcióknak, melyek nem egy ízben intellektuális túlélési módozatokat, kísérleteket közvetítettek, óhatatlanul háttérbe szorítva az esztétikai szempontokat. Csehy Zoltán kötetének – megkockáztatom – legfőbb értéket képviselő II. fejezete egyrészt alapvető elemzéseket sorakoztat az első világháborút követő három évtized szlovákiai magyar antológiászerkesztési elveiről, másrészt a sztálinista diszkurzus kiüresítő retorikájával és a nyolcak pályakezdésével foglalkozó írásoknak ad helyet. Ezek az utóbbi években született, de csak most kötetbe foglalt tanulmányok (köztük van olyan is, mely eredetileg plenáris előadásként hangzott el a Kolozsváron szervezett VII. Hungarológiai Kongresszuson még 2011-ben) olyan működésmechanizmusokat, kollektív retorikai alakzatokat tárnak fel, amelyek mentén a szlovákiai magyar irodalom narratívája

megszerveződött, és nem egy ízben konfliktusba is került a magyarországi vagy az összmagyar irodalom bizonyos kanonizációs törekvéseivel. Eközben természetesen különböző járulékosnak gondolt problémacsokrok (a periferialét szemléletének kényszeres cáfolata; a hagyománytalanság mint előny, majd hátrány; az intézmények hiányai, svájci modell, a kettős függés és a már említett irodalmi többszólamúság sikertelensége stb.) is hangsúlyozódnak, mintegy igazolva a szerző azon feltevését, hogy a kisebbségi irodalom folytonosan átpolitizált létmódja olyan esztétikai deficiteket okoz, melyek a szlovenszkói magyar irodalmat történelmi távlatból nézve leginkább csak a hiány irodalmaként, afféle „kitölthetetlen mátrixként” láttatták. Csehy pontosan mutat rá arra, hogy a vizsgált szereplehetőségekben és az átpolitizáltságnak ezen a fokán, az autoriter diszkurzusokban eleve megképzett értékítéletek azt is maguk után vonják, hogy az egységes nyelv és irodalom „fétisként való kezelése”, óhatatlanul és minduntalan „kisebbségi szubjektummá degradálja az irodalmi önmegvalósítás kivitelezőjét”.

Érdekes szemügyre venni mindezek fényében azt is, ahogyan az 1950-es években külső hatásra ugyan, mesterségesen, de kibillen az az alaptézis, miszerint – Szerb Antal kifejezését használva – az „utódállamok magyar irodalmi” közül a felvidéki (szlovenszkói) mindenkoron a magyarországi modellekhez igazodva valósította volna meg önmagát. Csehyt persze a periféria–centrum-viszony mellett itt is inkább a változó szereplehetőségek érdeklik, ezt a két pólust vizsgálja alapvetően, hiszen miközben egyértelmű, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom sztálinista korszaka, ha hozadékról beszélhetünk egyáltalán, tulajdonképpen teljesen értéktelen, marginális „irodalmat” hozott csak létre, ugyanakkor egy olyan holisztikus koncepció jegyében kívánta átértelmezni a teljes magyar irodalmi hagyományt, amely az identitástudat szándékos csonkításához is vezetett. Szerzőnk éppen ezért nem áll itt meg, az irodalomesztétikai értelemben minimális hozadék evidenciája mögött őt a többirányú függés viszonyrendszerei és nyelvi formái, ezeken túl a kollektív önreprezentáció és a szerzői önépítés szempontjai érdeklik elsődlegesen, mely szempontok termékeny dilemmákkal, számos továbbgondolásra érdemes felvetéssel gazdagíthatják a kötet olvasóit. Csehy könyve így lesz egyszerre történelmi utazás az említett diszkurzusterekbe, ugyanakkor új szempontrendszerek és értelmezési síkok alkalmazhatóságának izgalmas terepe, próbája is.

A zárófejezet esettanulmányokban foglalkozik a magyar avantgárd (szlovenszkóhoz köthető) alkotóival, Kassák Lajos, Kudlák Lajos és Jarno József költészetével, de a kötet olvasója Márai *Zendülők* című regényének queer olvasatába is betekintést nyerhet. Nyilvánvalóan lehetetlen itt a kötet minden erényét felsorolni, a problémakörök jól felépített, hálózatszerű megmutatkozási pontjait, finom elemzéseit érzékeltetni (melyek terapeuta írásmódokról, tendenciás irodalomról, létmetaforákról, etikai faktorokról vagy éppen esztétikai eljárásokról beszélnek, de a budapesti centrum által sematizált, utánzó kultúrává degradáló folyamatokról is árnyalt képet adnak), egy dolgot azonban mindenképp érdemes még szóvá tenni. Csehy Zoltán új kötetében a látszólag nyelvi szempontból kontaminált szlovmagy szövegváltozatok vagy maguk a kisebbségi nyelvhasználati terek mindig termékeny talajt jelentenek: olyan játékkeret, amelynek poétikai lehetőségei tágabbak a tükörtartományok, kettős térszerkezetek okán, ebben a felvidékiség vagy szlovákiaiság mai alapattitűdjéi a legkevésbé sem valamiféle búsongó hangnemet, hanem inkább nyelvi-poétikai lehetőségeikben tág szabadságfokokat, öngerjesztő innovációs törekvéseket hordoznak, és az összmagyar centrális diszkurzusokat megújítani képes *kreatív idegenség*ként jelennek meg.

Talán a fentiek alapján is kiderült, hogy úgy vélem, igen fontos, több tekintetben hézagpótló munka került ki Csehy Zoltán tollából, aki az önmenedzselési szempontrendszerök összetett háttérének vizsgálata közben maga is kontextus- és hálózatteremtő energiákra figyelt. Friss kötetében az 1918-tól létező (cseh)szlovákiai magyar irodalom(szegmens) arctalanságának vizsgált problémakörétől a különböző korszakok arcadási, maszkkészítési eljárásainak részletes és meggyőző bemutatásáig jut el, hogy végül rámutasson az ezekben a diszkurzusokban tárgyalt attitűdök kritikájában az öniróniát is tartalmazó arcrongálási folyamatra, amely a jelenben leginkább elutasítani látszik mindenirányú kisajátító nagyelbeszélést. A kötet invenciózus értelmezéseiben újrapozicionálja a korábbi vizsgálódási irányokat, és a korábbiakhoz képest általában is új perspektívákat nyit a kisebbségi irodalmakra vonatkoztatott felvetések számára.

*

Nem ebben a könyvében ugyan, de Csehy írja a barokk kor költőjéről, Beniczkyről, hogy a maga korában igazi diszkurzusteremtő és diszkurzusformáló egyéniség tudott lenni. Többet és elismerőbbet alighanem magáról a most díjazott szerzőről sem mondhatnék. A most hetedik alkalommal átadott díj szellemiségét, névadója örökségét figyelembe véve, de Erdődy Edit és Csehy Zoltán közös szülőföldjét, indulásuk helyszínét sem feledve meggyőződésem, hogy az idei díj a legjobb helyre, méltó személyhez kerül.

Boka László

*Készült 2021 februárjában, az Erdődy Edit-díj (online térben történő) átadása alkalmából a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében.